

Осадчий Ю.Г. (Суми)

АКАДЕМІК МИКОЛА ВАСИЛЕНКО

Довгий час ім'я другого президента Академії наук України Миколи Прокоповича Василенка було маловідомим. Лише вузьке коло фахівців усвідомлювало несправедливість такого стану. Адже мова йшла про того, хто ще за часів царизму, не зважаючи на утиски українофобів, віддавав усі сили розвитку в Україні історичних досліджень, правознавства і етнографії.

Після закінчення 6-класної гімназії у Глухові та дворічного навчання в Полтавській гімназії М.П.Василенко у 1885 р. вступив до Дерптського (Юр'ївського) університету, де навчався спочатку на медичному, а потім на історико-філологічному факультеті.¹ У 1890 р., завершивши університетський курс, Микола Прокопович захистив кандидатську працю на тему «Критичний огляд літератури з історії земських соборів». Того ж 1890 р. молодий учений приїждить до Києва. Тут він сподівався скласти магістерський іспит з російської історії та історії руського права.²

Київський період громадської та наукової діяльності Миколи Прокоповича розпочався у редколегіях місцевих газет і журналів. Саме на редакційних зборах М.П.Василенко познайомився з багатьма відомими вченими-істориками І.Лучицьким, Б.Синицьким, В.Александровським, О.Левицьким, О.Кістяківським, Л.Личковим, О.Лазаревським.

Свої перші наукові статті Микола Прокопович публікує в «Киевской старине». Серед них — праці, присвячені історії української історіографії та українського суспільного ладу, наукові розвідки з проблем покріпачення селянства Лівобережної України. Чільне місце у творчих пошуках дослідника належить історії Лівобережної України після Богдана Хмельницького. Він також починає видавати пам'ятки історії права. Ця справа була для нього однією з найважливіших протягом усього життя.

З 1894 по 1903 р. М.П.Василенко викладав історію в середніх навчальних закладах Києва (у жіночій Фундуклеївській гімназії та Кадетському корпусі).³ На рубежі двох віків Микола Прокопович активно співпрацює в підготовці таких видань як енциклопедичні словники Брокгауза і Ефрона та братів Гранат. У цих енциклопедіях ним було опубліковано близько 90 статей⁴, які й сьогодні є цінним довідковим джерелом.

Водночас М.П.Василенко не мислив свого життя без активної участі в громадсько-політичних процесах, які на зламі століть відзначались все глибшим загостренням соціальних суперечностей. Він працював у наукових,

просвітницьких, історичних товариствах, гуртках, був одним із фундаторів створення Українського Наукового Товариства у Києві, членом історичного товариства Нестора-Літописця, товариств «Любителів соціальних знань», «Друзів миру», «Старого Києва» тощо.⁵

У 1905 р. М.П.Василенко вступає в партію кадетів, входить до керівного ядра кадетських організацій України. Восени того ж року газета «Киевские отклики», редактором якої вчений був з 1903 р., за публікацію в ній статей з закликом встановлення республіканського ладу в Росії, на захист політичних в'язнів, була закрита, а М.П. Василенка засуджено до одного року ув'язнення.⁶

У 1906 р., після відбуття покарання в сумновідомих «Крестах» у Петербурзі, Микола Прокопович екстерном склав іспити за повний університетський курс і одержав другу професію — правознавця. Восени 1908 р. він витримав екзамен і на ступінь магістра російської історії, але тільки в 1912 р. був затверджений приват-доцентом історико-філологічного факультету Київського університету. Та в тому ж році його звільнили від викладання, звинувативши в «українському сепаратизмі».⁷

У пошуках роботи, не маючи коштів для існування, М.П.Василенко їде до Одеси, де був прийнятий до складу присяжних повірених судової палати, а коли така рада відкрилася в Києві, повертається туди.

У 1916 році побачила світ найбільша праця М.П.Василенка «Нариси з історії Західної Русі та України», що охоплює період від Люблінської унії 1569 р. до Хмельниччини. Це дослідження викликало захоплені відгуки багатьох науковців як в Україні, так і за її межами, відіграло помітну роль у подальшому розвитку української історичної науки.

Після лютневої революції 1917 р. вчений чимало сил доклав на ниві освіти. Як один з найавторитетніших, активних діячів науки й освіти Микола Прокопович указом Тимчасового уряду від 27 березня 1917 р. був призначений попечителем Київського учбового округу. Тоді ж він їде на нараду в Петроград, де зустрівся з В.І.Вернадським. Розпочалася велика дружба видатних учених. За рекомендацією В.І.Вернадського, який обіймав посаду товариша (заступника) міністра освіти в Тимчасовому уряді, а також самого міністра — С.Ф.Ольденбурга, М.П.Василенко у серпні 1917 р., став товаришем міністра по відділу вищої школи в Україні.⁸

Після Жовтневої революції М.П.Василенко повертається до Києва, де влада належала Центральній Раді, і зосереджується на навчально-педагогічній діяльності. Але згодом Центральна Рада призначає Миколу Прокоповича як авторитетного юриста членом найвищого судового органу УНР — Генерального суду.⁹

У квітні 1918 р., після окупації України німецькими та австро-угорськими військами, на зміну Центральній Раді приходить уряд гетьмана П.Скоропадського. У травні того ж року М.П.Василенко погодився очолити міністерство освіти та мистецтв у гетьманському уряді. Більш того — він головував на перших двох засіданнях гетьманського уряду як тимчасово виконуючий обов'язки голови Ради міністрів.¹⁰

Згодом Микола Прокопович писав, що при входженні до складу гетьманського уряду він керувався не політичними амбіціями, а виключно інтересами науки та культури.¹¹ Дійсно, саме на терені освіти, науки та

культури (ради справедливості слід відзначити, що в ці сфери державної діяльності окупанти не втручалися) гетьманський уряд добився особливих успіхів. Тоді відкрилися 150 українських гімназій, Український державний університет у Києві (на основі колишнього Українського народного університету) та Український університет у Кам'янець-Подільському, були засновані Українська Академія наук, Державний Український архів, національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська Національна бібліотека.¹²

Однак у першу чергу важелі влади М.П.Василенко використовував для організації Української академії наук. Її створення було заповітною мрією української інтелегенції. Ця мета сприймалася не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної культури, посідання гідного місця серед цивілізованих європейських народів.

У травня 1918 р. з ініціативи М.П.Василенка в Київ був запрошений В.І.Вернадський, який відразу ж очолив спеціально створену для організації Української Академії наук комісію, яка у вересні 1918 року визначила структуру Академії, розробила Статут, обговорила персональний склад. 14 листопада П.Скоропадський затвердив «Закон Української держави про заснування Української Академії наук в м.Києві». Одночасно наказом гетьмана були призначені дійсними членами Академії ті вчені, яких рекомендувала до її складу комісія.¹³ М.П.Василенка не обрали серед перших 12 академіків, він міг бути обраний лише в тому разі, якщо не посідав державні пости.

27 листопада 1918 р. відбулося перше засідання Спільного зібрання Академії. На ньому головою-президентом було обрано В.І.Вернадського.¹⁴ Це зібрання висловило подяку М.П.Василенку: «Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестерпими буквами своє ім'я в історії Академії»¹⁵ — говорилося у листі на його ім'я.

Подальші драматичні події громадянської війни ускладнили роботу молодой Української Академії наук. Але вона продовжувала існувати. Влітку 1920 р. були проведені вибори нових дійсних членів Академії, серед яких було обрано і М.П.Василенка. Невдовзі його обрали головою правління Академії. Одночасно він виконував обов'язки голови комісії західно-руського права та був редактором видань відділу соціальних наук.¹⁶

4 червня 1921 р. Українська Академія наук була перетворена на ВУАН (Всеукраїнську Академію наук) і підпорядкована Наркомату освіти УРСР. 18 липня того ж року ВУАН замість В.І.Вернадського, який відмовився від президентства, на цю посаду вибрала М.П.Василенка.¹⁷ З цього приводу В.І.Вернадський у листі до нього писав: «передусім, хочу висловити Вам глибоку радість, що Ви обрані президентом Академії. Я думаю, що це якраз той шлях, який може її врятувати й вивести на правильну путь».¹⁸

Однак подальша діяльність ВУАН ускладнилася. Дріб'язкова опіка з боку Наркомосу, його некомпетентне втручання в роботу Академії, ігнорування поглядами авторитетних вчених позбавляло академіків можливості спокійно займатися своєю справою. Окрім того, Наркомос не приховував, що не довіряє М.П.Василенку, послужний список якого, з точки зору владних структур, був надто підозрілим. Тому 17 жовтня 1921

року за наполяганням Наркомосу УРСР були проведені повторні вибори президента ВУАН. Та їх результат був однозначним: Спільне зібрання Академії таємним балотуванням знов обрало Миколу Прокоповича своїм президентом, та ще й більшою кількістю голосів, ніж під час первинних виборів влітку.¹⁹

Але тодішній нарком освіти УРСР Г.Ф.Гринько, нехтуючи думкою вчених і академічним статутом, вдався до волюнтаристських дій — відмовив у затвердженні всьому складу Президії ВУАН на чолі з президентом, не оголошуючи і не обговорюючи причин такої акції. Глибоко ображений цією відкритою зневагою до традицій академічної демократії, Микола Прокопович на Спільному зібранні ВУАН, яке відбулося 27 лютого 1922 р., сам склав обов'язки президента. У своїй останній промові він зазначив, що не з власної волі кидає таку відповідальну посаду і широко подякував Спільному зібранню Академії, яке двічі вшанувало його вибором на почесний пост.

Однак доля готувала академіку М.П.Василенку ще більший удар. Йому судилося відкрити чорну смугу сумнівних політичних процесів над українською інтелегенцією. 24 вересня 1923 року Микола Прокопович був заарештований по звинуваченню в участі у конрреволюційній організації «Київський обласний центр дії», що керувався нібито з Парижа.²⁰

Фабула подій, які передували судовому процесу в справі М.П.Василенка, була такою. У 1921 р. в Парижі був створений емігрантський центр для антирадянської боротьби. У нього входили діячі різних політичних партій — народні соціалісти, кадети, навіть монархісти. Своім основним завданням емігрантський центр ставив проведення політичної пропаганди на території СРСР через мережу «обласних центрів діяльності» за участю широких верств безпартійної інтелегенції.²¹

У показаннях М.П.Василенка, які він дав у ході попереднього слідства, говорилося, що він зустрічався з прибулим з Парижа представником центру М.П.Вакаром. На цих зустрічах були присутні й інші особи — головним чином викладачі Київських вузів. Група, яка проводила бесіди з М.П.Вакаром, була оголошена останнім «Київським обласним центром дії». Як свідчив М.П.Василенко, ні програми, ні платформи у цього центру не було. Що ж до «співробітництва» Миколи Прокоповича з російською еміграцією в Парижі, то воно зводилося в основному до передачі в редакцію безпартійного журналу «Новь» інформації з питань освіти, культури або повідомлень, надрукованих у відкритій радянській пресі.²²

Справа «Київського обласного центру дії» розслідувалася близько 7 місяців, а навесні 1924 р. почала розглядатися у відкритому засіданні Київського губернського суду, який 8 квітня виніс вирок. М.П. Василенко особисто був засуджений до десятирічного ув'язнення, позбавлення громадянських прав на 3 роки після звільнення і конфіскації майна. Визначенням Верховного суду УРСР від 10 травня 1924 р. вирок залишений без змін, а касаційна скарга засудженого — без задоволення.²³

ВУАН не покинула М.П.Василенка. Завдяки її багаторазовим клопотанням, Президія ВУЦВК спочатку (16 травня 1924 р.) скоротила строк позбавлення волі опального президента наполовину, а ще через 10 днів — замінила ув'язнення на трирічне адміністративне вислання до

ЗАБУТИЙ АРХІТЕКТОР СЕРГІЙ ТИМОШЕНКО

Оренбурга. У лютому 1925 р. рішенням ВУЦКВ М.П.Василенка було помилувано.²⁴

Академія поновила Миколу Прокоповича у своєму складі, проте не надало йому сили лише на короткий час: учений видав іще кілька цікавих наукових праць, керував соціально-економічним відділом. Та його творча активність почала згасати. Хвороба Паркінсона була невиліковною. 3 жовтня 1936 р. життя М.П.Василенка обірвалося.²⁵

Буквально до наших днів академік М.П.Василенко вважався лише помилуваним, але не реабілітованим. Тільки 28 червня 1991 р. Постановою Пленуму Верховного суду УРСР вирок Київського губернського суду від 8 квітня 1924 р. і визначення Верховного суду УРСР від 10 травня 1924 р. у відношенні М.П.Василенка були скасовані, а кримінальна справа щодо його звинувачення за відсутністю в діях засудженого складу злочину — закрита.²⁶

Усім своїм життям Микола Прокопович Василенко служив народові, вітчизняній науці, в історію якої він увійшов не тільки як відомий вчений (його творчий доробок за 40 років наукової діяльності становить майже 500 наукових та публіцистичних праць), але і як один із ініціаторів створення і організаторів Української Академії наук, її другий президент.

1. Юрчук В.І. Академік М.П.Василенко // Український історичний журнал. - 1994. - №5. - С.87.
2. Радянська освіта. - 1989. - 3 листопада.
3. Архівна кримінальна справа Служби безпеки України щодо факту засудження М.П.Василенка. - Т.13. - Арк.5.
4. Шемшученко Ю.С. Визначний історик і правознавець. Доповідь на урочистому засіданні відділення історії, філософії і права АН УРСР (14 лютого 1991 р.) // Вісник АН УРСР. - 1991. - №6. - С.108.
5. Юрчук В.І. Назв. праця. - С.88.
6. Архівна кримінальна справа... - Т.13. - Арк.7.
7. Там же. - Арк.8.
8. Радянська освіта. - 1989. - 3 листопада.
9. Юрчук В.І. Назв. праця. - С.90.
10. Радянська освіта. - 1989. - 3 листопада.
11. Архівна кримінальна справа... Т.13. - Арк.8.
12. Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. - Кн.1. - К., 1991. - С.159.
13. Академія наук у Києві. 1918 рік. // Київська старовина. - 1993. - №3. - С.26-27.
14. Радянська освіта. - 1989. - 3 листопада.
15. Цит. за: Юрчук В.І. Назв. праця. - С.94.
16. Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В. Загублені президенти (з історії Академії наук України). - К., 1991. - С.22.
17. Там же. - С.25.
18. Цит. за: Юрчук В.І. Назв. праця. - С.95.
19. Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В. Назв. праця. - С.33.
20. Архівна кримінальна справа... - Т.13. - Арк.20.
21. Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В. Назв. праця. - С.35.
22. Архівна кримінальна справа... - Т.13. - Арк.21.
23. Там же. - Арк.22.
24. Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В. Назв. праця. - С.39.
25. Там же.
26. Архівна кримінальна справа... Т.13. - Арк.24.
27. Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. - К., 1991. - С.271.

Сьогодні повертаються із забуття імена багатьох творців української культури та науки. Серед них і ім'я Сергія Прокоповича Тимошенка, яке — за плідну діяльність на ниві української архітектури, участь у громадсько-політичному житті, наукову та викладацьку роботу в українських навчальних закладах в еміграції — годі було й шукати у довідниках і енциклопедіях, які видавалися в Радянському Союзі. Воно було викреслене, як здавалося, назавжди.

Народився Сергій Прокопович 23 січня (ст. ст.) 1881 року в селі Базилівці Конотопського повіту на Чернігівщині (нині Сумської обл.) в сім'ї почесного громадянина, землеміра Прокопа Тимофійовича Тимошенка. Початкову освіту здобув удома, пізніше, в 90-х роках, вчився у Роменському реальному училищі. Потім — в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі. Тут і прилучився до діяльності в українських організаціях, зокрема в Українській Громаді. Був одним із активних її членів, брав участь у різних заходах. Так, під час однієї студентської демонстрації його дуже побили, лікарі ледве врятували життя.

Закінчивши 1906 року інститут, Сергій Прокопович переїхав на Волинь, де працював виконавцем робіт на будівництві залізничного вузла станції Ковель і одночасно інженером місцевого повітового земства. Під його керівництвом були споруджені великий палац, приміщення кондукторських і паровозних бригад, школа, інтернат, склад. За його проектами — земський шпиталь (амбулаторія), жіноча гімназія!

Молодий інженер поставив собі за мету відновити український стиль в архітектурі. Уважно вивчаючи пам'ятки староукраїнського будівництва, Сергій Тимошенко творчо застосовував історичний досвід у своїй практичній роботі. Особливо вдалим є побудовані за його проектами церкви у стилі козацького бароко. Він належав до плеяди українських архітекторів (Є.Сердюк, В.Кричевський, К.Жуков, П.Фетісов, О.Литвиненко, В.Дяченко, П.Альошин та ін.), які звертались до традицій народної української архітектури.

У 1908-1909 роках С.Тимошенко працював інженером у технічному відділі дирекції Південно-Західної залізниці в Києві. За цей час за власними проектами побудував 4-поверхові будинки Лаврентєва й Юркевича.

У 1909 році Сергій Прокопович переїздить до Харкова, де працює старшим інженером, начальником технічного відділу, заступником головного інженера на Північно-Донецькій залізниці. Дев'ять років роботи в Харкові виявилися досить продуктивними. Він запроєктував і збудував лінії залізниці Льгов-Роданово, Федорівка-Скадовськ, Яма-Бахмут-Микитівка. У Харкові ним збудовано будинок управління Північно-Донецької залізниці вартістю 75 тис. золотих карбованців, особняки Бойка, Попова, Томицького, Лазарєвих, кілька 5-поверхових будинків. Сергій Прокопович був консультантом при зведенні хімічного заводу товариства «Русско-краска» у Куп'янському повіті, де за його проектами було зведено будинок електростанції, корпуси цехів для виробниц-

Сумський державний
університет
БІБЛІОТЕКА